

УДК 726.1 (477)

О. М. Годованюк

(м. Київ)

ВПЛИВ ГОТИКИ НА МУРОВАНЕ МОНУМЕНТАЛЬНЕ БУДІВНИЦТВО ВОЛИНИ КІНЦЯ XIII – XVI ст.

На матеріалі комплексного дослідження історичних джерел і натурального обстеження конкретних зразків оборонної та сакральної архітектури здійснена спроба виявити особливості готичних проявів у мурованому монументальному будівництві Волині кінця XIII – XIV ст.

There was realised an attempt to study the peculiarities of the gothic motives in the stone monumental building of Volyn in the 13 – 16 centuries, wing there for historical sources as well the investigations of defence and sacral architecture monuments in situ.

Готичним проявам у монументальному мурованому зодчестві України і, зокрема, Волині кін. XIII – XVI ст. у працях з історії української архітектури досі не приділялося належної уваги [1; 2]. Це тим прикріше, що західний регіон України (Галичина, Волинь) має значну готичну архітектурну спадщину, хоча історична область Волинь дещо поступається в цьому відношенні Галичині. Однак вона цікава тим, що через її територію, з півночі на південь, проходила частина межі, на схід від якої готичні впливи на архітектуру середньовічної України не мали місця. На існування такої умовної межі звернули увагу польські дослідники ще у 30-х рр. XX ст. Відповідно до складеної ними мапи найбільш східним пунктом застосування готичних архітектурних форм на території Волині є Острог та Межиріч-Острозький [3, с.165-167].

Поширення на Волині монументальних мурованих будівель, в архітектурі яких чітко простежується вплив готики, припадає на період розквіту Галицько-Волинського князівства (др. пол. XIII – поч. XIV ст.), а також на той час, коли Волинь входила до складу Великого князівства Литовського та Польщі (XIV-XVI ст.). Саме протягом цих століть були збудовані муровані оборонні споруди, костели та церкви.

Кілька факторів були причиною того, що практично всі готичні муровані споруди Волині втратили свій первісний вигляд. Це, в першу чергу, часті феодальні війни і пожежі з подальшим відновленням і ремонтами будівель. Суттєвий вплив мали також перебудови і вдосконалення оборонних споруд відповідно до застосування нових видів зброї, а також перебудова храмів з метою збільшення їх об'єму або у відповідності до нових естетичних уподобань, викликаних зміною архітектурного стилю. До цього слід додати також вплив часу та природних явищ.

Отже, про приналежність певної споруди до кола готичних будівель Волині, можна зробити висновки тільки за окремими ознаками, фрагментами або деталями, виявленими в результаті детальних обстежень.

Оборонне будівництво. “Волинські вежі”.

Найбільш давніми оборонними спорудами Волині, в архітектурі яких простежуються ранньоготичні впливи, є “Волинські вежі”, збудовані у др. пол. XIII – на початку XIV ст. у північних та західних землях Галицько-Волинського князівства для захисту кордонів (Кам’янець, Столп’є, Старий Чарторийськ, Білавіно, Спас тощо). Подібні вежі зводилися майже водночас з волинськими на Новгородських землях (Ізборськ та Корела), а також у Скандинавії, в країнах Прибалтики, Польщі, Угорщині.

Про вплив фортифікаційного будівництва західних сусідів свідчать, насамперед, архітектурні форми зазначених веж. Найкраще збереглася вежа у Кам’янци-Литовському (на території Білорусі), збудована у 1271-89 рр. князем Володимиром Васильковичем, реставрована у 1903 році за проектом В.В.Суслова. Це цегляна циліндрична споруда діаметром 13,5 м висотою близько 19,0 м. Товщина її стін сягає 2,5 метрів. На кресленнях В.Суслова [4, рис. 3, 4] чітко показано, що всередині об’єм башти було поділено на п’ять ярусів помостами на дерев’яних балках. П’ятий ярус з верхнім бойовим хідником сполучається цегляними сходами у товщі муру. Хідник захищають 14 масивних зубців прямокутної форми. Верхній ярус вежі, висота якого вдвічі перевершує висоту нижніх, перекривало нервюрне готичне склепіння; нервюри були викладені з лекальної цегли та спиралися на консольну п’яту – білокам’яну профільовану деталь. Віконні отвори мають стрілчасту або трилопасну перемичку. На четвертому ярусі зберігся вихід на

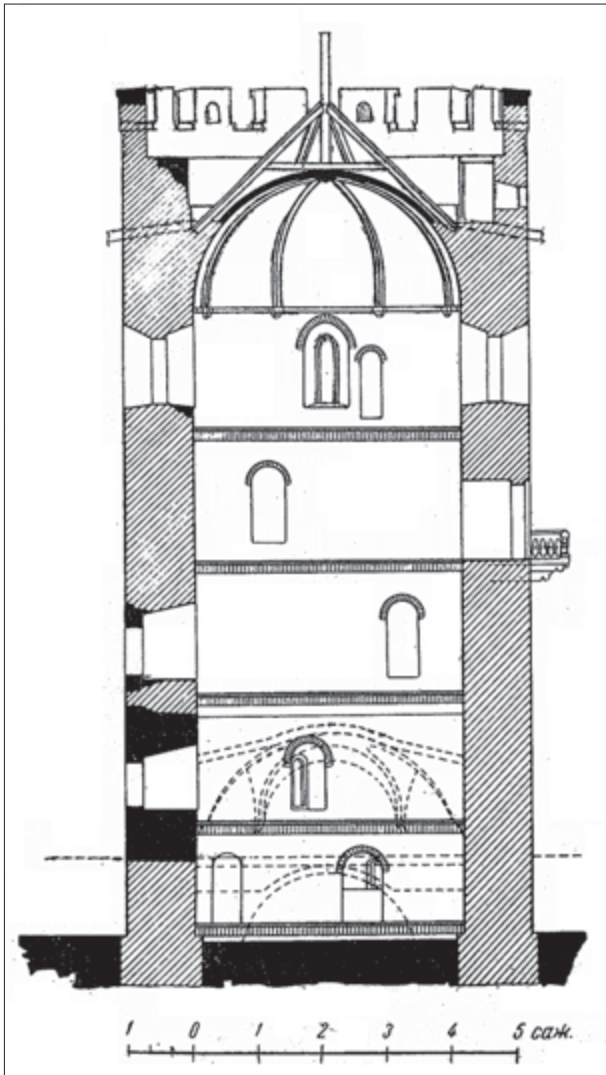

Рис. 1. Кам'янець-Литовський. Вежа, 1271-89 рр. Перекрій. Креслення В. Суслова, поч. XX ст.

Рис. 2. Луцьк. Верхній замок, кін. XIII–XIV ст.; XVI–XVII ст.; поч. XIX ст. В'їзна башта. Головний фасад після реставрації 1970-х рр. Фото М.Шоміна, 1975 р.

своєрідний балкон – дверний отвір з стріластою перемичкою, обрамлений напіввалом з лекальної цегли, а у верхній частині – цегляним поребриком. Чотири ряди поребрика підкреслюють низ оборонних зубців. Отже, в архітектурі цієї вежі поєднуються конструктивні елементи готики з традиційними давньоруським декором.

Вежа з села *Стоп'є* поблизу міста Холм (тепер – на території Польщі), збудована князями Володимирськими у другій пол. XIII століття – порівняно невелика (розміри в споруди в плані – 5,8 x 6,3 м), ззовні прямокутна, вимурована з каменю-вапняку, всередині – кругла, діаметром близько 3,0 м, обмурована брусковою цеглою. Висота стін, які збереглися, сягає 19,5 метрів.

Польська дослідниця І.Кутиловська у 1970-х роках виявила, що на п'ятому, раніше недосяжному ярусі вежі існувала зовсім мініатюрна каплиця-ротонда у формі октогону, вписаного у зовнішній прямокутний контур споруди [5, с.4, 10, 11]. Чотири з восьми конх каплиці,

розміщені за сторонами світу, мають дещо більші розміри (причому найбільша з них – східна), в той час як конхи, розміщені між ними – найменші. Місця з'єднання конх дозволяють припустити, що тут існували лопатки, які поступово переходили у підпружні арки склепіння [6, с.9]. Отже, каплиця Стоп'євської церкви в давнину теж була перекрита восьмипелюстковим склепінням на потовщених ребрах, яке також можна віднести до доби ранньої готики. Знайдені під час розкопок Стоп'євської вежі кам'яні профільовані деталі мають характерні для архітектурної готики форми.

Вежа в с. *Білавіно* поблизу того ж таки Холма згідно з літописними джерелами була побудована князем Данилом Романовичем Галицьким у 1259 році, а за іншими даними – на межі XIII та XIV століть. Це була прямокутна в плані споруда розмірами 11,8 x 12,4 м, від якої збереглися тільки північна та половина східної стіни. Висота чотирьох ярусів збереженої

Рис.3. Луцьк. Верхній замок. Готичний портал Стирвової башти. Фото О. Годованюк, 1980-і рр.

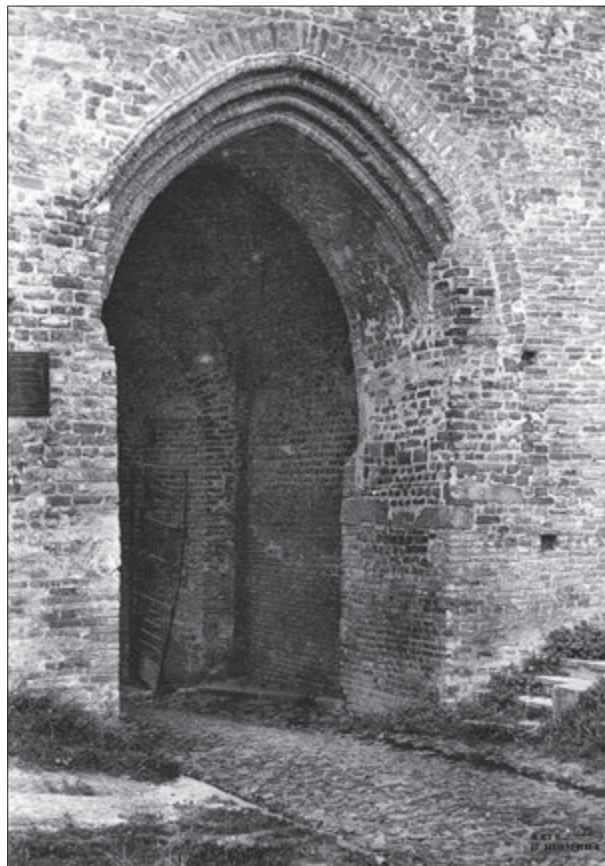

Рис. 4. Луцьк. Верхній замок. В'їзна башта. Стрілчаста готична арка брами. Видляд з замкового двору. Фото М. Шоміна, 1975 р.

Рис. 5. Луцьк. Верхній замок. Профільоване оформлення ніш на головному фасаді В'їзної башти. Фото О. Годованюк, 1980-і рр.

Рис. 6. Луцьк. Верхній замок. Стрілчасті ніші на внутрішній поверхні південного оборонного муру. Фото О. Годованюк, 1980-і рр.

частини споруди дорівнює майже 18,0 м. Брак натурних обстежень будівлі та відповідних іконографічних джерел не дозволяє хоча б приблизно встановити первісні конструкції та характер декоративного оздоблення білавинської вежі.

Луцьк. Верхній замок. Широко відомий ансамбль однієї з найбільш неприступних і могутніх фортифікацій середньовічної Волині – князівського (а згодом королівського та державного) замку у Луцьку, який був зведений наприкінці XIII – у XIV століттях та декілька разів перебудовувався – у XVI, XVIII і на поч. XIX століть. До складу оборонних споруд замку входять цегляні мури та три башти – В'їзна (Любартова), Владича і Стирова (Свидригайлова). Найбільш суттєві фрагменти, в яких простежуються риси архітектурної готики, збереглися у головній, В'їзній, вежі Верхнього замку, яка стоїть у його західному куті. Це майже квадратна в плані, первісно триарусна споруда, ефектно завершена вгорі зубцями, до якої у давнину було перекинуто дерев'яний міст з підйомною лямкою.

На жаль, нижня частина головного фасаду в'їзної башти втратила свій первісний вигляд. Зараз тут існує арочний проїзд з напівциркульною перемичкою, над якою, в свою чергу, збереглися дві готичні перемички з профільованої лекальної цегли. Їх розміщення дає всі підстави для гіпотези, що у XIV столітті вони були пов'язані з оздобленням двох отворів. Ширший з них – лівий – мав напівциркульну перемичку і відіграв роль проїзду, а вузький (правий) з стрілкою перемичкою служив фірткою для піших. Значна висота профільованих перемичок над сучасним рівнем ґрунту дозволяє припустити, що це було обрамлення ніш, до яких входили підняті ланки мосту, перекинутого через оборонний рів. Слід зазначити, що майже ідентично було вирішено нижній ярус головного фасаду в'їзної башти замка XIV-XVI ст. у польському містечку Черську [8, с.119, рис. 93]. Тут проїзд з напівциркульною перемичкою розміщений ліворуч, в той час як вузька фіртка для піших праворуч від нього, при чому вони вміщені у досить високі ніші, призначені для підняття звідних ланок дерев'яного мосту.

Повертаючись до Верхнього замку в Луцьку, важливо відзначити, що на дворовому фасаді його в'їзної вежі, зверненому в бік внутрішнього простору комплексу, збереглася первісна арка проїзду. Стрілчаста перемичка зазначеної арки в площині обох її лицьових поверхонь прикрашена перспективним багатопрофільним обрамленням з лекальної цегли.

До цього необхідно додати, що форми і прийоми архітектурної готики притаманні також порталу першого ярусу Стирової (Свидригайлової) башти, при чому стрілчаста перемичка цього portalу утворена двома великими білокам'яними профільованими блоками, в той час як вертикальні елементи його обрамлення не збереглися.

На першому етапі формування ансамблю Верхнього замку існував також готичний князівський палац, про архітектурно-планувальні, конструктивні

й декоративно-пластичні особливості якого, на жаль, нічого невідомо. В описі Луцького замку 1545 року про палац згадано тільки побіжно: "...а druhaja wieza za domu Korolewsskimi..." [9, с.67]. Беручи до уваги, що у 1429 році у Луцьку відбувався конгрес європейських монархів [10], логічним буде припустити, що на той час у замку існував досить великий палац і достатня кількість інших приміщень, необхідних для розміщення осіб подібного рангу, а також придворних, челяді і т.п. Відомо, що готичний палац з червоної цегли стояв вздовж підземного відтинку оборонного муру, безпосередньо до нього примикаючи. Досить переконливим свідченням існування палацу нині є дві готичні стрілчасті перспективні ніші на внутрішній поверхні південного оборонного муру. Цілком вірогідно, що вони були розташовані на стіні одного з парадних приміщень першого поверху палацу і були пов'язані з його планувальною структурою.

Кременець. Замок XIII-XIV ст. Вплив готики досить помітний також в архітектурі в'їзної башти кам'яного королівського (державного) замку у Кременці на півдні Волині, збудованому на вершині

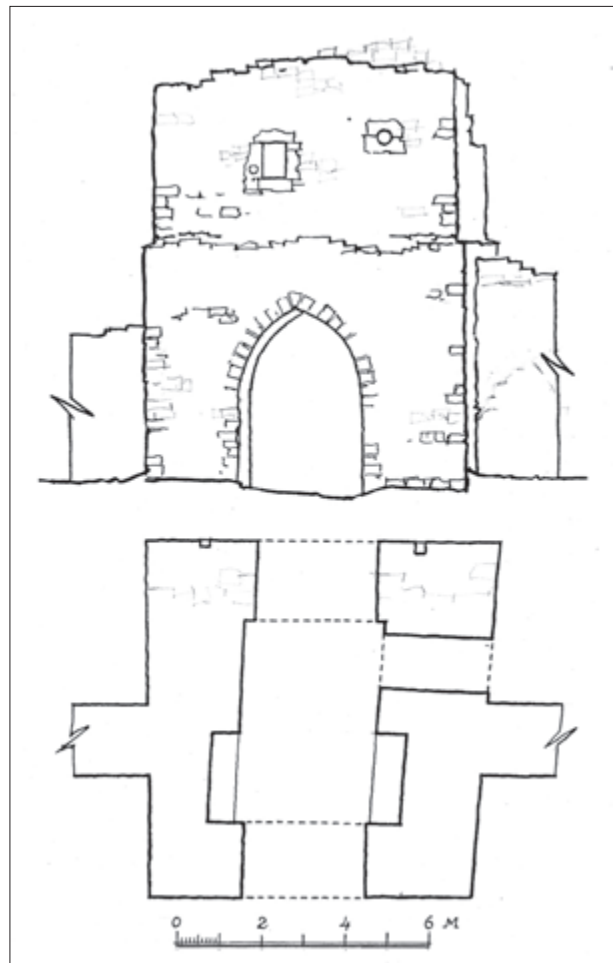

Рис.7. Кременець. Замок, XIII-XIV ст. В'їзна башта. Вигляд з замкового двору та план. Схематичний обмір і креслення О.Годованюк, 1970-і рр.

високої гори, ефектно домінуючи над усім містом та прилеглою до нього місцевістю. Первісно він складався з оборонних мурів з розташованими на них дерев'яними городнями, а також трьох башт – В'їзної, Черленої і башти, спорудженої над житловим палацом. Нині з усіх перелічених вище споруд кременецького замку збереглися лише окремі ділянки оборонних мурів, напівзруйнована в'їзна башта, а також рештки стін палацу з баштою.

В'їзна башта являє собою прямокутну в плані споруду, розташовану в східній частині замкових фортифікацій, на самому прузі крутого схилу Замкової гори. Збереглися лише два яруси зазначеної споруди, хоча їх первісна кількість і досі не встановлена. Показово, що на першому етапі формування цього фортифікаційного комплексу в'їзна башта була розташована на зовсім іншому місці, безпосередньо примикаючи до Черленої башти [9, с.202]. Складний в'їзд до кременецького замку було зафіксовано, зокрема, в історичних джерелах середини XIV ст.: "... a terereszni most togdy iest ktywo roblen i trudny wiezd do Zamku" [9, с.203], підтверджуючи таким чином невдале в цілому розташування цієї другої В'їзної башти.

Сучасне розташування фасадної стіни В'їзної башти на самій кромці урвища стало причиною того, що від неї збереглися тільки її фундаменти та незначні фрагменти стіни нижнього ярусу. До того ж встановити, як само первісно була оздоблена ця споруда, зараз навряд чи можливо через відсутність необхідних описів та іконографічних джерел. Фото, які ілюструють сучасні видання з історії архітектури України, дають уявлення про вигляд В'їзної башти виключно з боку замкового подвір'я. В центрі дворового фасаду збереглася арка проїзду з досить виразною стрілчастою готичною перемичкою, при чому ширина проїзду становить 3,0 м, а висота – близько 4,5 м. Зазначена стрілчаста арка вимурована з майже однакових кам'яних блоків і не має профілювання або будь-яких інших елементів декору.

Острог. "Вежа мурована" замку князів Острозьких. Одним з найбільш ранніх прикладів впливу готики на зодчество Волині є архітектура "Вежі мурованої" (кін. XIV ст.; XVI-XVII ст.; поч. XX ст.). Слід відзначити перехідний романо-готичний характер конструкцій і деталей будівлі, що знайшло своє відображення, зокрема, в одночасному застосуванні у нижньому ярусі цієї споруди напівциркульного та стрілчастого кам'яних склепінь, у первісному оздобленні верхньої частини напівкруглого виступу південного фасаду "Вежі" романським глухим аркатурним фризом [11, с.66].

Цілком очевидно, що стрілчаста арка в період побудови "Вежі" була в архітектурі монументальних споруд Волині справжньою новацією. Про певну недосконалість деталей "Вежі" з властивими для них окремими ознаками готики свідчить, насамперед, кам'яне склепіння головного залу нижнього ярусу, в якому застосовано стрілчасту конструкцію. Звичайно, готичним зазначене склепіння можна назвати досить

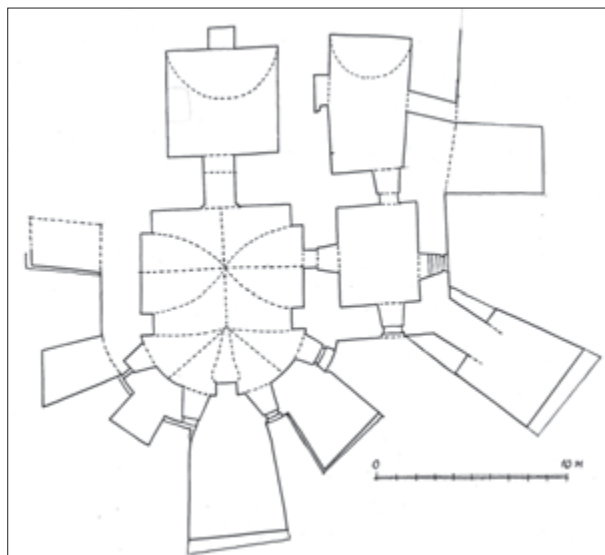

Рис.8. Острог. Замок кн. Острозьких. "Вежа мурована", кін. XIV ст.; XVI-XVII ст.; поч. XX ст. План нижнього ярусу. Обмір і креслення О.Годованюк, 1967 р.

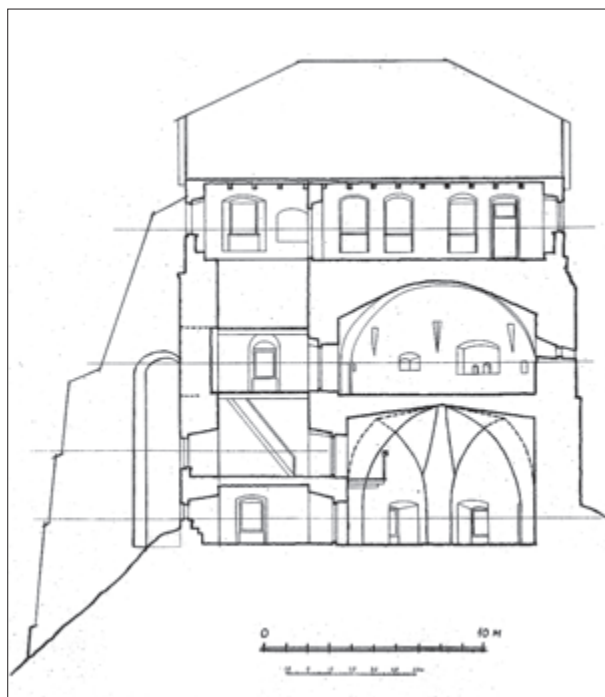

Рис. 9. Острог. Замок кн. Острозьких. "Вежа мурована", кін. XIV ст.; XVI-XVII ст.; поч. XX ст. Поперечний перекрій. Обмір і креслення О.Годованюк, 1967 р.

умовно, адже стріла його підйому незначна, воно надзвичайно масивне, з величезним запасом міцності. До того ж у муруванні відсутні потовщені ребра або нервюри, що робить подібну конструкцію надто примітивною для готичного склепіння. Разом з тим, незважаючи на її певну незграбність, оригінальність

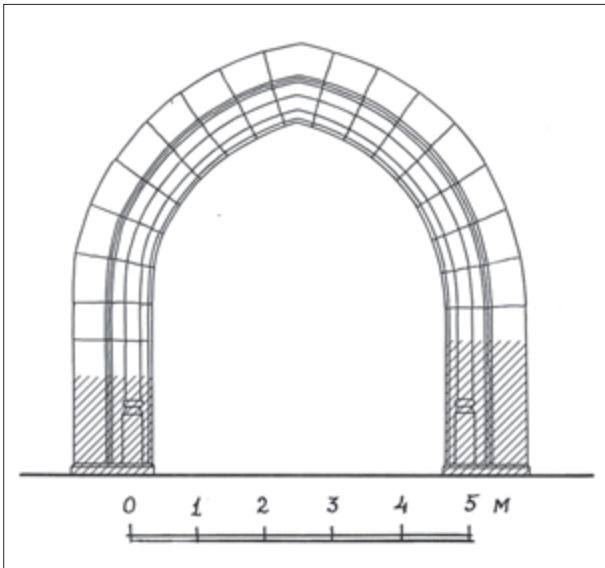

Рис. 10. Острог. Замок кн.Острозьких. “Вежа мурована”, кін.XIV ст.; XVI-XVII ст.; поч.XX ст. Стрілчаста готична арка в стіні середнього ярусу. Обмір і креслення О.Годованюк, 1968 р.

малюнку його розпалубок над напівциркульним вистуром залу свідчить про неабияку самотність творчих пошуків будівничих “Вежі” у створенні раціональних форм перекриття [11, с.65].

Набагато більш готичний характер притаманний іншій архітектурній деталі “Вежі” – стрілчастому арочному отвору у внутрішній стіні будівлі, яка відокремлює великий зал середнього ярусу від сусіднього приміщення. Ширина арки – 3,35 м, висота – 4,10 м, причому арку вимуровано з кам’яних блоків розміром близько 52 x 65 x 20 см, а профілювання її обрамлення типове для більшості готичних споруд Східної Європи. До цього слід додати, що стрілчаста готична арка входу в середній ярус “Вежі” на північному фасаді цієї будівлі є результатом ремонтно-реставраційних робіт, здійснених у 1912-1915 роках епархіальним архітектором Волині інженером В.Г.Леонтовичем (1881-1968 рр.) під контролем штатного члена Імператорської археологічної комісії академіка П.П.Покришкіна [13, арк.206].

Крім того, окремі елементи готики було застосовано в архітектурі надбрамної башти Троїцького монастиря-фортеці у с. Дермань на Рівненщині. За документальними джерелами монастир засновано князем Василем Федоровичем Острозьким, який “церковь и звонницу муровал и сам на закладаню был и всего монастыря Дерманского фундатор” [9, с.122-126], що свідчить про існування монастиря вже з середини XV століття.

Головна ланка оборони Троїцького монастиря-фортеці – надбрамна башта – у 1840-х роках була

перебудована на дзвіницю [14, арк.5]. Первісно була прямокутною в плані (14,0 x 10,4 м), чотириярусною і досить масивною спорудою, висота якої становила близько 18 м. Своєрідна данина готичному стилеві – первісне оздоблення верхнього ярусу башти, головний та дворовий фасади якого прикрашає аркатурний пояс з дев’яти неглибоких ніш зі стрілчастими перемичками. Таке виразне завершення споруди, як і мальовнича система бійниць та невеликих вікон, яка пронизувала могутні стіни башти Троїцького монастиря, дещо пом’якшували суворість архітектурного образу цієї будівлі, ефектно контрастуючи з її нижньою слабозрозумованою частиною. З погляду на це доречним буде додати, що дослідженнями 1970-х рр. на первісному верхньому ярусі башти було виявлено верхню частину амбразур чотирнадцяти бійниць та їхні цегляні стрілчасті перемички [15, с.196], розміщення яких на головному та дворовому фасадах споруди було пов’язано з ритмом вищезгаданих декоративних стрілчастих аркад.

Культурне будівництво

В архітектурі волинських храмів досягнення готики були найбільш показовими, адже застосування в них нової конструкції склепіння та використання у культовій будівлі каркасної системи дозволили суттєво збільшити загальну площу і, що особливо важливо, підкреслити висоту храму, створивши чимало справжніх шедеврів зазначеного художньо-стильового напрямку в монументальному будівництві Європи.

Найбільш давньою сакральною спорудою волинської архітектурної школи, для якої властиві характерні риси готичної архітектури, є *церква-ротонда Св. Василя у Володимирі-Волинському*. Переважна більшість дослідників датує храм кінцем XIII – початком XIV століття [16, а); б); в)], хоча існує гіпотеза щодо його будівництва у XII ст. [6, с.9]. Особливо слід наголосити на тому, що за довершеністю та витонченістю архітектурних форм церква Св. Василя значно перевершує решту середньовічних храмів-ротонд, створених в цей час в інших країнах Європи (ротонда на Вавелі у Кракові, ротонда в Горянях під Ужгородом та інш.). План Василівської церкви – октоконх, який складається з чотирьох сегментних конх більшого діаметру, розміщених за сторонами світу, та чотирьох сегментних конх меншого діаметру. До цього слід додати, що конхи більшого і меншого діаметрів чергуються одна з одною, створюючи мальовничу гру об’ємів у загальній композиції споруди, додатково збагачену витягнутими на схід пропорціями східної конхи.

Особлива вишуканість об’ємно-просторового та пластичного рішення Василівської церкви багато в чому визначається творчим використанням конструктивних засад готики. Зокрема, вісім контрфорсів (два з них знищені при добудові притвору у середині XIX ст.),

Рис.11. Дермань. Троїцький монастир-фортеця, XV ст.; XIX ст. Надбрамна башта. Вигляд з двору.
Фото О. Годованюк, 1984 р.

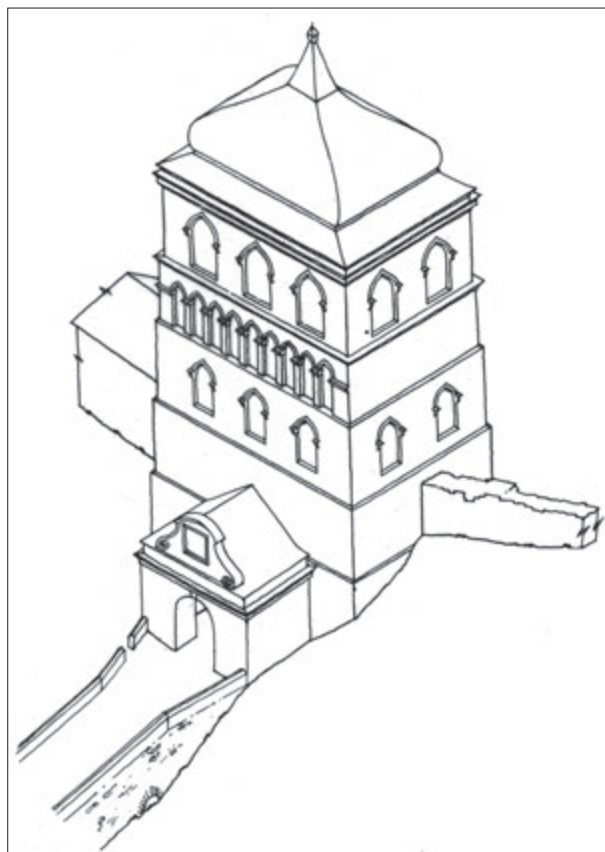

Рис.12. Дермань. Троїцький монастир-фортеця, XV ст.; XIX ст. Надбрамна башта. Сучасний стан.
Аксонометрія О.Годованюк.

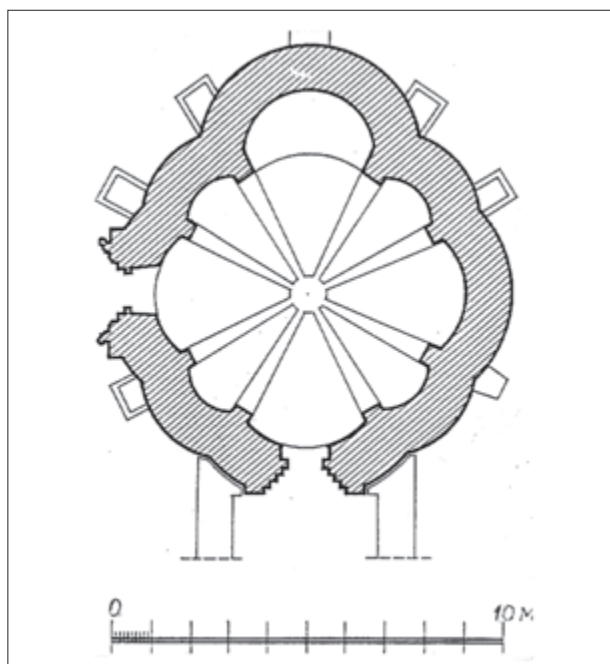

Рис. 13. Володимир-Волинський. Церква Св.Василя, XIII-поч. XIV ст. План.

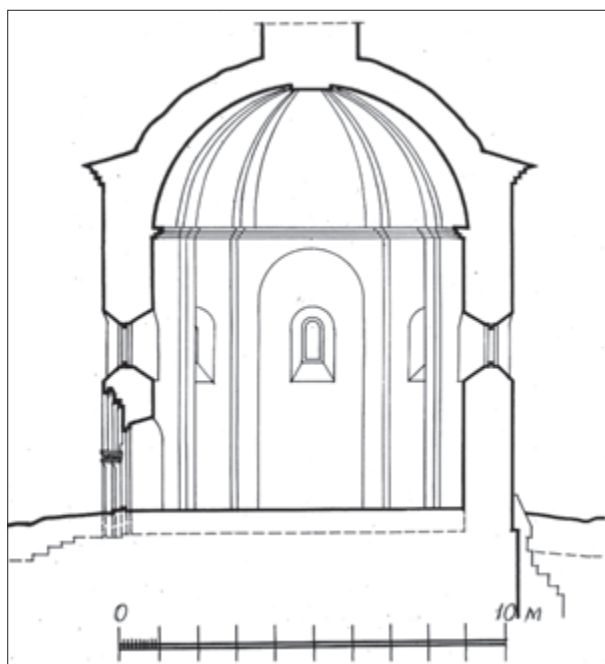

Рис.14. Володимир-Волинський. Церква Св.Василя, XIII-поч. XIV ст. Поперечний перекрій.

котрі підсилюють стіни будівлі ззовні, сприймають розпір від восьми підпружних арок (своєрідних нервюр), утворюючи каркас для восьмипелюсткового зімкнутого склепіння, яке перекриває складний план храму. І, нарешті, готичними рисами відмічено стрілчастий портал північної конхи, білокам'яне профільоване обрамлення якого оздоблене ажурними елементами різьблення, в той час як ремінісценції романської архітектури простежуються у напівциркульному перспективному цегляному порталі західної конхи.

Готичні впливи могли б відобразитися і в архітектурі одного з ранніх волинських храмів – костелі Св. Трійці у м. Любомлі Волинської області, збудованому за свідченнями літературних джерел у 1412 році [17, с.444]. Первісно це була невелика цегляна будівля (19,0 x 10,0 м) з однією навою та однією напівциркульною в плані апсидою. З півночі до апсиди примикає прямокутна в плані 2-ярусна ризниця, на другий ярус якої можна увійти лише через вхід влаштований у товщі зовнішньої стіни храму. Як свідчить рельєфна дата на барочному фронтоні сучасного західного фасаду, у 1737 році костел зазнав перебудов – довжину нави було збільшено у західному напрямку майже на 8,0 метрів. Конструкції первісних склепінь, які, судячи з дати побудови споруди, могли бути готичними, встановити зараз неможливо, бо в результаті однієї з таких “реставрацій” інтер’єр будівлі було спотворено влаштуванням плоскої залізобетонної стелі над навою і апсидою. Єдиною ознакою приналежності

Рис. 15. Острого. Руїни Богоявленської замкової церкви, XV ст.; 1821 р. Південний фасад. – ЛВІА РАН (м. Санкт-Петербург). - Фотоархів. - Q 357/4, 1885 р.

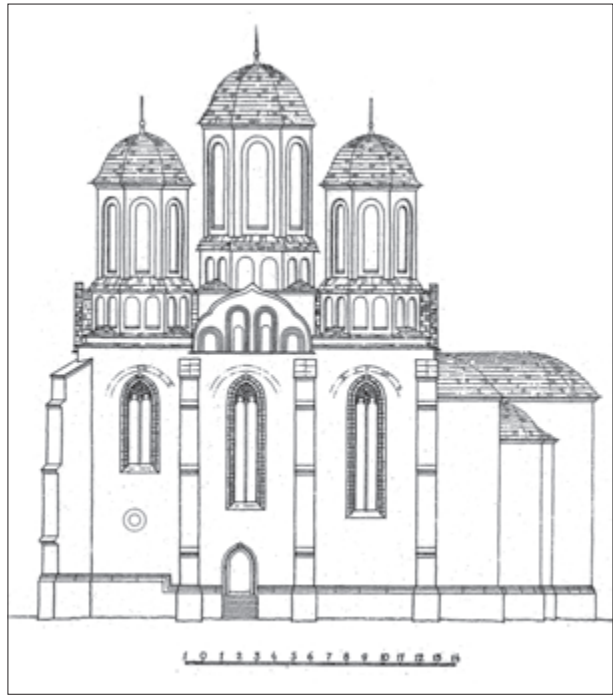

Рис. 16. Острого. Богоявленська замкова церква у XV-XVI ст. Південний фасад. Реконструкція О.Годованюк.

Трійцького костелу до споруд, збудованих на початку XV століття, є зараз матеріал стін первісного об’єму храму, вимурованих з характерної для зазначеного періоду колобчастої цегли високої якості яскраво- та темночервоного кольору розміром (25,5-24,6) x (12,0-11,5) x (9,0-8,5) см на вапняному розчині високої якості. На жаль, типове для європейських зразків XIV-XVI ст. готичне ланцюжкове мурування простежується лише на окремих ділянках фасадів [18].

Одна з найбільш виразних та своєрідних течій у храмовому будівництві Волині XV-XVI століть базувалася на синтезі давньоруських традицій з елементами архітектурної готики. Кілька визначних храмів цього періоду дають уявлення про самотність творчих пошуків волинських зодчих у цьому напрямку, найбільш повно і послідовно реалізованих в архітектурі Богоявленської церкви в Острозі (до 1453 р.; 1521 р.; кінець XIX ст. – майже цілковите знищення руїн храму). Ознакою наслідування готичних архітектурних форм, на яку звертають увагу дослідники при систематизації сакральних будівель XV-XVI ст., є наявність контрфорсів. Як відомо, головне призначення контрфорсу – протидіяти похило спрямованому розпору хрещатого готичного склепіння на нервюрах стрілчастої форми, які складають конструктивний скелет склепіння. Контрфорси на південному та західному фасадах Богоявленської церкви логічно поставлені по осях опорних стовпів в інтер’єрі, а на південно-західному розі – під кутом 45° на перетині двох стін. Однак,

вони чужерідні об'ємно-просторовій структурі цієї шестистовпкової хрестово-банної п'ятиповерхньої будівлі. Без сумніву контрфорси храму було запозичено в європейських готичних костелів, у яких влаштування контрфорсів органічно пов'язане з конструктивною схемою споруди.

Своєрідна трансформація елементів готики знайшла відображення у вишуканому декоративному оздобленні входу західного фасаду та в обрамленні вікон замкового храму. Головний вхід прикрашав перспективний портал, профілювання якого було вимуровано з дбайливо підтесаних блоків пісковика. Верх одного з елементів обрамлення – перевитого кам'яного жгута – мав килевидне завершення [19, Q357/3]. Водночас з цим готичні впливи виявилися у незвичній – трилопасній – формі закомар та в їх килевидному завершенні, яке надавало архітектурі храму особливої вишуканості.

Другий храм цієї групи – Троїцька церква (XV ст.; поч. XVII ст.; XIX ст.) монастиря-фортеці у селі Межиріч-Острозький, яка являє собою п'ятибанный варіант тринавного триапсидного шестистовпного храму. Південний і північний фасади цієї церкви підсилені контфорсами, які поставлені по осях опорних стовпів і укріплюють апсиди. Існували ще чотири контрфорси, знищені на початку XVII століття в процесі прибудови до Троїцької церкви двох симетричних корпусів келій [20, с.15]. Слід відзначити, що і в цьому випадку влаштування контфорсів також жодним чином не було обумовлене об'ємно-просторовою структурою

хрестово-банного храму. До цього слід додати, що вікна південної і північної бічних нав Троїцької церкви відрізняються характерними витягнутими пропорціями (1:4) і мають стрілчасті перемички, хоча їхнє оздоблення порівняно з Богоявленською церквою вирішене значно скромніше.

Нерв'юрна система конструкції склепінь волинських готичних храмів, за допомогою якої розпір концентрувався у місцях опор, дозволила відмовитися від масивних мурів та максимально збільшити при цьому віконний отвір. Таким чином, трансформовані готичні форми обумовили оригінальність архітектури Богоявленської та Троїцької церков, помітно виділивши їх серед культових споруд Волині XV-XVI ст. Однак, головні характеристики обох будівель – об'ємно-просторова структура хрестово-банної споруди, форма плану, масивність стін, схема розміщення та розміри вікон – в цілому залишилися традиційними для волинської сакральної архітектури.

До зазначеної групи храмів слід віднести також церкву Св. Миколи Миколаївського монастиря у селі Мильці Волинської області – найдавнішу споруду цього комплексу, яка являє собою чотиристовпний тринавовий триапсидний одноверхий храм, збудований у 1542 році [21, с.396]. Унікальним для українського сакрального будівництва середини XVI ст. є незвичне поєднання хрещатих склепінь (над бічними навами і над східною чарункою головної нави) з банею на восьмигранному підбаннику та напівциліндричним склепінням над нартексом. Ця своєрідна конструкція склепіння в західній

Рис. 17. Мильці. Волинська обл. Церква Св.Миколи Миколаївського монастиря, 1542 р.; XVIII ст.; XIX ст.; XX ст. Фото В. Луца, 2000 р.

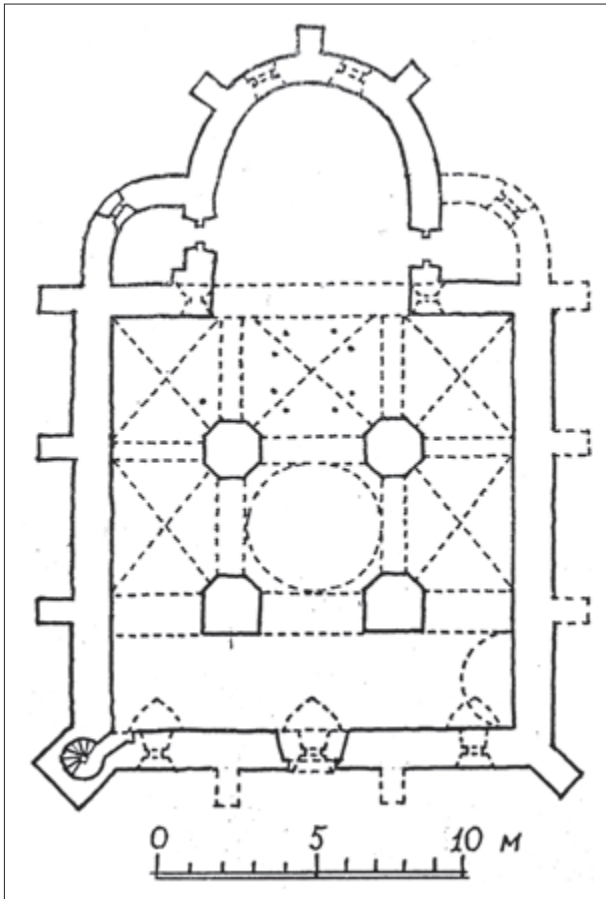

Рис. 18. Мильці. Волинська обл. Церква Св.Миколи Миколаївського монастиря, 1542 р.; XVIII ст.; XIX ст.; XX ст. План. Реконструкція, креслення О.Годованюк.

частині храму й обумовила, врешті-решт, застосування у ньому опорних стовпів різного перекрою.

Вплив архітектурної готики виявився також у влаштуванні в Миколаївській церкві контрфорсів, поставлених на південному та північному фасадах по осях підпружних арок та опорних стовпів в інтер'єрі, а на південно- та північно-західному кутах храму – під кутом 45° на перетині двох стін. Крім того, до готичних елементів церкви, безумовно, слід віднести велику арку, яка відокремлює центральну наву від апсиди. Ширина арки складає 6,5 м, а висота – 8,6 м, при чому її перемичка має виразну стрілочасту форму. З іншого боку, традиції давньоруського зодчества знайшли своє відображення у поребрику з цегли, який охоплює по периметру основний об'єм Миколаївської церкви [22, с.194].

Зважаючи на дату побудови у 1495 р. [28, с.103], а також наявність контрфорсів, які підсилюють стіни ще одного визначного волинського храму – пристосованої до оборони Успенської церкви Святогорського монастиря-фортеці у селі Зимному під Володимиром-Волинським – її також можна віднести до досліджуваної вище групи культових будівель. Показово, що багатьма дослідниками відзначалася, насамперед, оригінальність

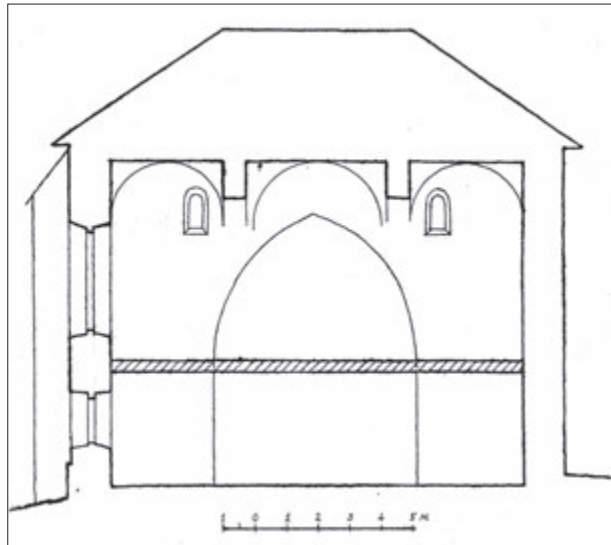

Рис. 19. Мильці. Волинська обл. Церква Св.Миколи Миколаївського монастиря, 1542 р.; XVIII ст.; XIX ст.; XX ст. Стрілочаста готична арка в стіні між навою та центральною апсидою. Схематичний обмір О.Годованюк та З.Гудченко, 1974 р.

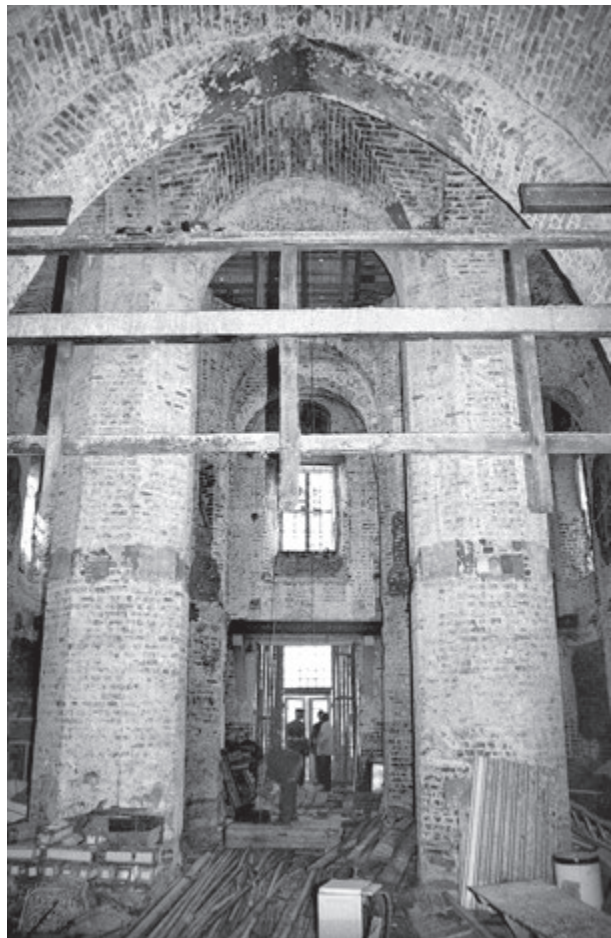

Рис. 20. Мильці (Волинська обл.). Церква Св.Миколи Миколаївського монастиря, 1542 р.; XVIII ст.; XIX ст.; XX ст. Інтер'єр. Фото В.Луца, 2000 р.

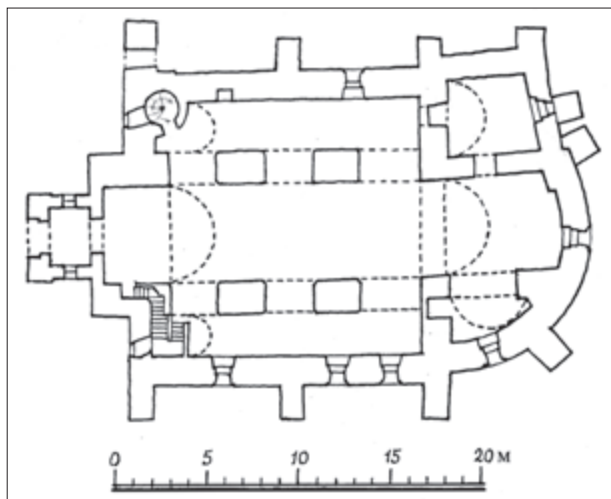

Рис. 21. Зимно. Волинська обл. Святогорський монастир-фортеця, XV ст.; XIX ст. Успенська церква, кін. XV ст.; XIX ст. План. Обмір Г.Н.Логвина. 1950-і рр.

вирішення вівтарної частини Успенської церкви, а от щодо послідовності поєднання її з оборонною баштою існує навіть декілька версій, кожна з яких має певні обґрунтування [24, а); б); в)]. Крім того, дослідженнями було встановлено [24, а) с.135], що храм був безкуполюним, при чому головні елементи захисту концентрувалися у верхній частині будівлі, а на її кутах підносилися чотири оборонні башти, завершені невисокими восьмигранними наметами. Досить оригінальним є розміщення контрфорсів Успенської церкви, два з яких поставлені в створі західної стіни храму, два є продовженням стіни між основним об'ємом будівлі та її вівтарною частиною і, нарешті, третя пара контрфорсів в центрі північного і південного фасадів не відповідає розташуванню внутрішніх опор Успенської церкви, що суперечить головним засадам готичної архітектури.

Досить своєрідно відобразилися готичні впливи в архітектурі Здвиженської церкви (остання чверть XVI ст.) у м. Старокостянтинові Хмельницької області, перетвореної за князя Януша Острозького у 1612 (або 1613) році [26, с.921] на костел домініканського монастиря. Ця оригінальна (нині напівзруйнована та недостатньо вивчена) споруда, в якій поєднуються культова та оборонна функції, була зведена на березі р. Случ на південній межі стародавньої частини міста. До прямокутної нави зі сходу примикає шестигранна апсида, а з півдня – майже квадратна в плані монументальна дозорна і оборонна башта висотою майже 70 м, яка суттєво доповнювала природний захист міста річкою і земляним оборонним валом. Масивні стіни башти по ярусно були пронизані отворами різної форми і розмірів: на першому, третьому і п'ятому ярусах прямокутними, на другому, четвертому та шостому –

Рис. 22. Зимно. Волинська обл. Святогорський монастир-фортеця, XV ст.; XIX ст. Успенська церква, кін. XV ст.; XIX ст. Фото В. Луца, 2004 р.

зі стрілочастими перемичками. Пізньоготичним було хрещате склепіння над навою та зірчасте над апсидою: "...Своды стрельчатые, опирающиеся на карнизы, а под ними, в алтаре были лепные ангелы, поддерживающие как бы своими руками" [27, п.27]. Крім того, унікальним не лише для Волині, але й для всієї України був 4-ступінчастий, 7-вісний готичний за композицією щипець, котрий завершував головний фасад костелу домініканського монастиря [28] і без сумніву був пов'язаний з готичними ступінчастими щипцями Польщі та Литви [29].

Окремі риси готичної архітектури притаманні також ще одній культовій будівлі м. Старокостянтинова – Троїцькій церкві замку князів Острозьких, збудованій, вірогідно, водночас з "кам'яницею" у др. пол. XVI століття. Первісно вона стояла окремо, на відстані близько 8 м від торця кам'яниці і, можливо, була з'єднана з нею відрізком оборонного муру. Троїцька церква у Старокостянтинові - невелика однонавова одноапсидна будівля без ризниці і паламарні, готична спрямованість якої виявлена хіба що у великих віконних отворах храму, які відрізняються не тільки великими розмірами, але й характерними для архітектурної

Рис.23. Старокостянтинів. Здвиженська церква, кін.ХVІ ст. (поч.ХVІІ ст. - костел домініканського монастиря). Готичний щипець головного фасаду до перебудов кін.ХІХ ст. З ілюстрацій до статті "Два проекта Э.И.Жибера" // "Строитель", 1899, №19-20.

Рис.24. Старокостянтинів. Здвиженська церква, кін.ХVІ ст. (поч.ХVІІ ст. - костел домініканського монастиря). Фото В.Луца, 2002 р.

готики витягнутими пропорціями та готичними стрілчастими перемичками.

Унікальне вирішене відокремлення нави від апсиди, яка має з нею однакову ширину та висоту. Їх розділяють дві трипрольотні аркади, поставлені паралельно одна до одної на відстані 2,8 м, причому арки зазначених аркад мають досить виразну стрілчасту форму і спираються на чотири стовпи квадратного перекрою та стіни. Центральні арки дещо ширші і набагато вище від бічних, а об'єм між обома аркадами перекрито трьома невеличкими хрестовими склепіннями. Над центральним з цих склепінь первісно, ймовірно, здіймалася невелика сигнатурка [30].

Певні стильові ремінісценції готики простежуються також в архітектурі церкви Св. Миколи 1596 року у містечку Олевську на Житомирщині [31, с.154], виявлені, передусім, у характерній стрілчастій формі попружних арок, які тримають перекритий сферичним куполом циліндричний підбанник над середхрестям. Найбільш пізній за хронологією храм на Волині, у віконних отворах якого застосовано перемичку стрілчастої форми – це церква Св. Архістратига

Михайла, фундована у 1639 році княгинею Регіною Соломирецькою у стародавньому містечку Гоща на Рівненщині [32, с.156].

Підсумовуючи окреслену вище картину розвитку зазначеного архітектурного стилю у монументальному мурованому будівництві Волині ХІІІ – ХVІ ст.ст., відзначимо, що цей процес проявлявся у ньому лише у вигляді окремих художньо-стильових ознак готики – готизмів. При цьому необхідно відзначити, що вплив готичної архітектури простежується переважно в окремих конструктивних елементах культових споруд, не маючи глибинного характеру і не приводячи до докорінних змін у структурі волинських храмів. Лише окремі приклади демонструють часткове використання найбільших досягнень готики – створення нервюрних склепінь, каркасної системи будівлі, арки стрілчастої форми та похідних від неї елементів декоративного оздоблення.

Особливо показовою є сфера культового будівництва Волині, де об'ємно-просторова структура по суті залишалася незмінною, відштовхуючись насамперед від архітектурно-будівельних традицій Київської Русі. На відміну від ажурних готичних храмів Європи, в яких стіна виконувала роль своєрідного

Рис.25. Старокостянтинів. Троїцька замкова церква, кін.ХVІ ст. Фото В. Луца, 2002 р.

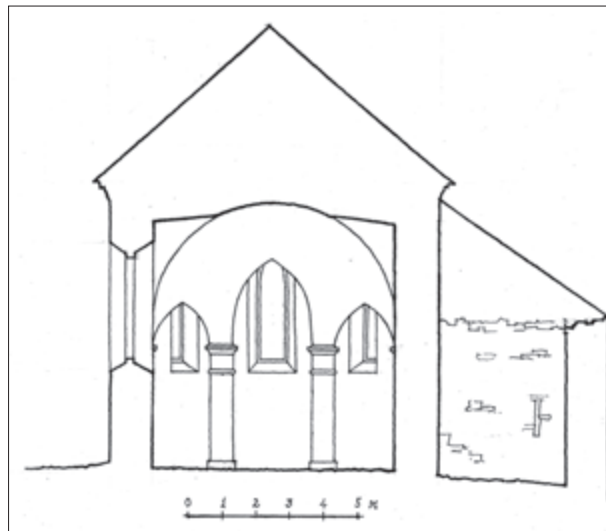

Рис.27. Старокостянтинів. Троїцька замкова церква, кін.ХVІ ст. Стрілчаста аркада між навою і апсидою. Схематичний обмір О.Годованюк і В.Тертичного, 1974 р.

Рис.26. Старокостянтинів. Троїцька замкова церква, кін.ХVІ ст. Стрілчаста аркада між навою і апсидою. Фото 1930-х рр. з матеріалів О.Новицького. – Методфонд НДІТІАМ. Інв.№ н/о 514.

заповнення між каркасом опорних елементів, традиційно масивні стіни, опорні стовпи і колони з великим запасом міцності залишалися основним несучим елементом у культових спорудах Волині зазначеного періоду. Однак, саме синтез усталених будівельних традицій з проявами готики (на перший погляд, просто несумісний) сприяв створенню цілої низки справжніх шедеврів волинської архітектурної школи доби феодалізму.

ДЖЕРЕЛА

1. Нариси історії архітектури Української РСР (дожовтневий період). – К.: Держ.вид-во літератури з будівництва і архітектури УРСР, 1957. – 557 с.
2. Історія українського мистецтва. В 6 т. Т.2. – К.: Голов. ред.УРЕ., 1967. – 468 с.
3. Biuletyn historii sztuki i kultury.– Marzec.– 1935.– Warszawa.– R.III.– № 3.– С.165-167.
4. Раппопорт П.А. Волинские башни // МИА СССР.- № 31.- М., 1952. – С. 202-223.
5. Kutulowska J. Zabytkowy zespól warowno-kultowy w Stolpiu woj. Chelmskie // Zeszyt biura badan i dokumentacji zabytków w Chelmie. – Chelm. – 1981. - № 2/81.
6. Могитич І. Сторінки архітектури Галичини і Волині XII-XIV ст. // Вісник Інституту Укрзахідпроектреставрація.- Число 8. – Львів, 1997. – С. 3-20.
7. Раппопорт П.А. Военное зодчество Западно-русских земель X-XIV вв. // МИА СССР. - № 140. – Ленинград: Наука, 1967. – 242 с.
8. Geurguin V. Zamki w Polsce: Arkady. – Warszawa. – 1974. – 821 с.
9. Памятники, изданные временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волинском

- генерал-губернаторе.- Т. 4.- Отд. 2.: Описание замков Владимирского, Луцкого и Кременецкого 1545 года. – К., 1859.- 232 с.
10. Таубе М.А. Международный конгресс на Волини в XV веке. – М., 1898.
 11. Годованюк Е.М. Замок в Остроге (историко-архитектурное исследование).- Дис. на соиск. уч. степ. канд. архит. (рукопись). – К., 1971. – 313 с.
 12. а) ЛВІА РАН (м. Санкт-Петербург).- Архів. – Ф.1, оп.1. - 1885.- № 39. – Арк.185; б) РДІА (м. Санкт-Петербург). - Ф.1284, оп.186.- 1918 г.- Дела по археологии. – V отдел.- 2 стол. – Од. збер.19. – Арк.2.
 13. ЛВІА РАН (м. Санкт-Петербург). – Архів. – Ф.1, оп.1. – 1885. – № 29. – Арк. 206.
 14. РДІА (м.Санкт-Петербург).- Ф.1488, оп.1, од. збер. 637. – Арк. 5.
 15. Годованюк О.М. З досліджень Дерманського архітектурного комплексу // Українське мистецтвознавство. – Вип.6.– К.: Наукова думка, 1974. – С.190-200.
 16. а) Див. прим.1, С.75; прим. 2, С. 24; Історія української архітектури. – К.: Техніка, 2003. – С.138.
 17. Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych ziem Słowiańskich. – Т.1. – 11. – Warszawa. – 1880-1892. – Т.5.
 18. Годованюк О. Звіт про роботу в науковій експедиції у Волинську та Рівненську області у 1971 р. (рукопис). – Методфонд НДІПІАМ.
 19. ЛВІА РАН (м.Санкт-Петербург). – Фотоархів. – Q 357/3. – Фото 1885 р.
 20. Існували ще чотири контрфорси, знищені на поч. XVII ст. в процесі прибудови до Троїцької церкви двох симетричних корпусів келій. Підмурок одного з них у підвалі північного корпусу келій було виявлено під час досліджень 1930-х рр.: Molendzinski R Klasztor pofranciszaski w Międzyrzeczu Ostrgskim // Osobne odbicie z “Rocznika Wołyńskiego”. Т. 4.- Równe, 1935. – 35 s.
 21. Переверзев Н. В. Справочная книга о приходах и монастырях Волынской епархии. – Житомир, 1914. – 446 с.
 22. Годованюк О. Дослідження маловідомого архітектурного комплексу // Мистецтво і сучасність. Зб. наук праць. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 192-198.
 23. Теодорович Н. И. Город Владимир Волынской губернии в связи с историей Волынской иерархии. – Почаев: Тип. Почаево-Успенской лавры, 1893. – 269 с.
 24. а) Логвин Г.Н. Архітектурний комплекс у Зимно: Дис. канд. архіт. – К., 1948; б) Rachynski J., Walicki M. Z wycieczki naukowej Zakładu architektury polskiej na Wołyniu (Włodzimierz Wołyński i Zimno) // Przegląd historii sztuki. – Zesz.1-2. - Warszawa, 1929. – С. 24-28; в) Крощенко Л.М., Осадчий Є.І. Святогорський Успенський монастир в Зимно (спроба наукової реконструкції комплексу) // 3 історії української реставрації. Додаток до щорічника “Архітектурна спадщина України”. – К., 1996. – С. 74-81.
 25. Теодорович Н. Волинь в описаниях городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом, этнографическом, археологическом и др. отношениях. Т. 4: Старокопчанский уезд. – Почаев, 1899. – с. 47, 54.
 26. Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska. Т. II. – Warszawa, 1845.
 27. ЛВІА РАН (м.Санкт-Петербург). – Архів. – р. III. – № 928. – п. 27.
 28. Два проекта Э.И.Жибера // Строитель.– 1899. – № 19-20.– Спб. – Год издания пятый. – С. 736-753. – Головный фасад костелу до перебудови.
 29. Костели Польщі та Прибалтики з ступінчастими щипцями на головних фасадах: Коло, парафіальний костел Св. Хреста, XIV-поч. XV ст.; Кліценпице, парафіальний костел Св. Прокопа, 1531-1542 рр.; Краків, костел Тіла Христового, близько 1500 р.; Гдиня, церква Св. Катерини; п. пол. XIV ст.; Рига, церква Св. Іоанна, п.пол. XIV ст.
 30. Матеріали досліджень замку князів Острозьких у Старокопчанові, здійснених автором у 1970-х рр. (рукопис).
 31. Памятники архитектуры и градостроительства Украинской ССР: В 4 т. – Т.2. – К.: Будівельник, 1985. – 337 с.
 32. Рафальский Л. Путешествие по Острожскому уезду Волынской губернии в 1864-5 году. – Почаев: Тип. Почаевской Лавры, 1872. – 218 с.